

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Мартин Максим Миколайович

УДК 94(=512.143)(477.75):930]”17/20”(043.3)

**«ХОЗАРСЬКИЙ МІФ» В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ
ДИСКУРСІ КРИМСЬКИХ КАРАЇМІВ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК
ХХІ СТ.)**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дрогобич – 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України ВНЗ «Український католицький університет».

Науковий керівник: кандидат історичних наук
ЧЕРНОІВАНЕНКО Віталій Віталійович
старший науковий співробітник відділу фонду юдаїки
Інституту рукопису Національної бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
БУБЕНОК Олег Борисович,
Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського
НАН України, завідувач відділу Євразійського степу;

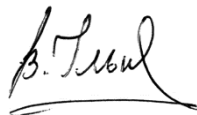
кандидат історичних наук
ГРІК Сергій Іванович,
Державна наукова установа «Енциклопедичне
видавництво», старший науковий співробітник.

Захист відбудеться 6 травня 2021 р. о 10 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 36.053.03 Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка за адресою: 82100, Львівська область, м. Дрогобич, вул. І. Франка, 24, ауд. 20.

Із дисертацією можна ознайомитись на сайті:
<http://dspu.edu.ua/science/spec-rady/history/> та в бібліотеці Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (82100, Львівська область, м. Дрогобич, вул. Лесі Українки, 2).

Автореферат розіслано 5 квітня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

В. І. Ільницький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Одним із корінних етносів, що проживають на території України, є кримські або східноєвропейські караїми. Коло питань, пов'язаних із їхнім походженням і історією, обговорюється в історіографії понад півтора століття. Незважаючи на це, у багатьох питаннях караїмознавства крапки над «і» дотепер не розставлено.

Караїмські студії як галузь міждисциплінарного знання, що перебуває на перетині юдаїки й тюркології, розвиваються лише в кількох країнах. Основні центри, у яких станом на сьогодні досліджується караїмська проблематика, зосереджуються в Польщі, Росії та Ізраїлі. Після 2014 р. для науковців із материкової України фізично ускладнено доступ до тих матеріалів із історії та культури караїмів, які розташовані на території Криму. Через це в наш час в українській гуманітаристиці караїмській проблематиці приділяється небагато уваги.

Історіографію історії караїмів історично пов'язано з так званою хозарською теорією походження караїмів. Хозарська теорія, що домінувала в історіографії впродовж тривалого часу і найдовше зберігала актуальність в академічному дискурсі Східної Європи, на багато десятиліть визначила вектор розвитку дослідження історії кримських караїмів. Вивчення історії появи, генези й еволюції цієї теорії в історичній думці заслуговує на окрему увагу. У вітчизняній історіографії бракує такого дослідження. Такі розвідки не здійснювалися й за кордоном. Саме таке дослідження і має на меті представлена праця.

До тем, розроблених порівняно краще, належить дослідження формування модерної національної ідентичності кримських караїмів. Попри те, що у світовій і українській науковій думці було здійснено низку студій діяльності окремих представників караїмського національного руху чи певних його періодів у цілому (передусім це стосується середини ХІХ ст., міжвоєнної доби та сучасності), цілісного вивчення розвитку націоналізму цієї групи і, зокрема, функціонування і трансформації хозарської теорії як його основи, через призму теорій нації і націоналізму не проводилось. Таким чином, представлена робота має заповнити цю лакуну.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до планів наукових робіт молодих науковців Програми з єврейських студій Українського католицького університету.

Метою дослідження є реконструкція розвитку хозарської теорії в історіографії, дослідження траєкторії її функціонування у зв'язку з груповою ідентичністю кримських караїмів та деконструкція її як «хозарського міфу», що слабо корелює з наявними джерелами.

Досягненню поставленої мети підпорядковано такі **дослідницькі завдання**:

- охарактеризувати джерельну базу роботи, описати історіографію проблеми та методологію дослідження;
- здійснити історіографічний аналіз публікацій, у яких розвивається хозарська теорія походження караїмів;

- реалізувати джерельну верифікацію хозарської теорії;
- дослідити основні етапи створення модерної національної ідентичності караїмів Східної Європи і роль у ній хозарського міфу.

Об'єктом дослідження є хозарська теорія походження кримських караїмів.

Предметом дослідження є зародження і функціонування хозарської теорії як історіографічного концепту й національного міфу, відображене в історіографії, караїмській пресі Російської імперії, 2-ї Речі Посполитої та незалежної України.

Хронологічні рамки роботи мають два виміри:

а) історичний охоплює період від кінця XVIII ст. дотепер; його нижню межу зумовлено включенням земель, на яких проживали основні громади східноєвропейських караїмів, до Російської імперії внаслідок анексії Криму (1783 р.) та Третього поділу Речі Посполитої (1793 р.);

б) історіографічний охоплює період від 1840-х років дотепер; його нижню межу зумовлено активним розвитком в історіографії теорії хозарського походження кримських караїмів.

Географічні межі дослідження поширюються на території Центральної і Східної Європи, на яких проживали кримські караїми, а саме Крим, Галичину, Волинь, Литву, а також, у модерний час, великі міста Російської імперії. Крім того, відповідно до об'єкту дослідження, у праці буде згадуватися результати археологічних розкопок хозарських пам'яток на території сучасної Російської Федерації (Поволжя, Дагестан).

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній уперше здійснено спеціальне дослідження комплексу джерел, що стосуються хозарської теорії походження кримських караїмів, а саме матеріалів щодо проблеми поширення юдаїзму в Хозарському каганаті, раннього етногенезу кримських караїмів та їхнього розселення на території Східної Європи. Уперше порушено питання про час, коли адекватна для знань свого часу теорія перетворилася на концепт, що існує незалежно й навіть усупереч даним джерел. Крім того, уперше розглянуто процес перетворення хозарської теорії походження на частину національної ідентичності кримських караїмів і функціонування її як складової цієї ідентичності. На підставі аналізу караїмської преси й публіцистики вперше визначено основні етапи й особливості трансформації хозарської теорії. Зроблено ґрунтовний аналіз історіографії хозарської проблематики, визначено персональний внесок істориків у її зародження, розвиток і критику. Застосовано оригінальний метод аналізу епіграфічних джерел, частину яких вперше впроваджено до обігу.

Практичне значення одержаних результатів полягає у відборі й аналізі комплексу джерел із порушеної проблеми, а також у запровадженні до наукового обігу джерел, які дотепер не потрапляли в поле зору дослідників. Висновки і зібраний матеріал може бути використано під час підготовки курсів лекцій, навчальних посібників із історії національних меншин України, історії Криму тощо. Матеріали і висновки можна застосувати під час розробки проблем історіографії історії України відповідного періоду.

Апробація основних результатів дослідження. Упродовж роботи над дисертацією окремі її положення було апробовано в доповідях на конференціях: 17th World Congress of Jewish Studies, Єрусалим, 2017 р.; Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні», Львів, Музей історії релігії, травень 2018 р.; Міжнародній науковій конференції до 100-річчя від дня народження академіка Омеляна Пріцака (1919–2006), Київ, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського й Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 16 травня 2019 р.; Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні», Львів, Музей історії релігії, травень 2019 р.; Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні», Львів, Музей історії релігії, листопад 2020 р.

Публікації. Основні положення дисертації відображено в 6 наукових публікаціях, у тому числі: п'ять – у фахових виданнях України, одна – у виданні, що індексується у міжнародній наукометричній базі даних Scopus.

Структуру дисертації зумовлено її метою і науковими завданнями. Робота складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури та двох додатків. Загальний обсяг рукопису складає 236 сторінок, основна частина складає 162 сторінки, список використаних джерел і літератури — 36 сторінок (417 позицій).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** розкрито актуальність теми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, хронологічні й територіальні межі, методологію, наукову новизну та практичне значення дослідження.

Перший розділ **«Історіографія, джерельна база й методологія дослідження»** присвячено аналізу стану історіографічного опрацювання проблеми, яка досліджується, огляду джерельної бази. У ньому також окреслено методологічні засади дисертаційної роботи.

У *підрозділі 1.1.* «Історія вивчення проблеми» проаналізовано стан наукової розробки теми дисертації, зокрема встановлено, що, за винятком окремих розділів у працях М. Кизілова, Д. Шапіро, Г. Ахієзер і деяких інших дослідників караїмської історіографії та караїмського націоналізму, не існує спеціальних праць, які б досліджували б розвиток і становлення хозарської теорії, ані як частини історіографії Східної Європи, ані як привабливого національного міфу, що став основою ідентичності кримських караїмів.

У *підрозділі 1.2.* «Джерельна база» відзначено, що джерельна база дисертації поділяється на три складники. Перший (історіографічні джерела) репрезентують праці істориків і археологів, які розробляли хозарську теорію від часу її виникнення. Другий і третій — конкретно-історичні джерела. До другого належать писемні (зокрема епіграфічні), археологічні та фольклорні джерела, за допомогою яких ми здійснюємо джерельну верифікацію хозарської теорії. Третій складає караїмська преса і публіцистика, залучені як джерело для дослідження історії караїмської національної ідентичності. Оскільки результати здійсненого аналізу викладено в подальших розділах, тут ми обмежимося лише їхньою загальною характеристикою.

Серед джерел першої групи слід особливо виокремити праці російського автора Василя Григор'єва, історика, який сформулював хозарську теорію походження караїмів. Окремо варто наголосити на важливості праць караїмського історика Авраама Фірковича, оскільки полеміка навколо його публікацій в останній чверті XIX ст. багато в чому визначила долю хозарської теорії. Також чільне місце належить працям караїмського сходознавця С. М. Шапшала, який здійснив неабиякий вплив як на радянське сходознавство, так і на розвиток караїмських студій у міжвоєнній та (через своїх учнів) післявоєнній Польщі. У радянський період найбільш значними дослідниками, які працювали в руслі хозарської теорії, були А. М. Артамонов та його учні Л. М. Гумільов та С. О. Плетньова. Серед українських істориків часів незалежності, які долучилися до розвитку хозарської теорії, слід виділити археолога І. А. Баранова.

Другу групу джерел складають передусім *археологічні джерела*. Це результати досліджень ранньосередньовічних пам'яток південно-східного Криму, що пов'язуються з Хозарським каганатом, а також знахідки того ж періоду, котрі ідентифікуються як юдейські, як із території Криму, так і з материкової території Хозарії. Крім того, до другої групи джерел належить комплекс *письмових джерел*, темою яких є юдаїзм у хозарів та їхній зв'язок із Кримом, а також юдаїзм у середньовічному Кримі і Причорномор'ї. Це матеріали так званого Хозарського листування, твори єврейських мандрівників Ельдада Даніта, Петахії Регензбурзького, анонімні листи з колекції Оксфордського університету, виявлені в Каїрській генізі, а також візантійські й давньоруські джерела. Також до цієї групи входять актові й епістолярні матеріали, що документують прибуття караїмів до Великого князівства Литовського. Окремо слід виділити *епіграфічні матеріали* з караїмських цвинтарів Криму, передусім цвинтаря в Йосафатовій долині біля Бахчисарая, частину яких виявив і опублікував автор. Джерела *фольклорного* характеру є важливими, але проблемними з точки зору автентичності, оскільки джерела саме цієї групи стали об'єктом певних маніпуляцій із боку караїмських діячів XIX–XX ст. Найбільш достовірним виглядає джерело з цієї групи, що розповідає про час і обставини прибуття караїмів із Криму до Галича — так званий «лист Леоновича».

Для дослідження зародження й розвитку модерної національної ідентичності кримських караїмів велике значення мають матеріали московського караїмського журналу «Караимская жизнь», що виходив у 1911–1912 рр., який, із огляду на його аудиторію, широту порушених тем та колектив дописувачів, міг претендувати на статус загальнонаціонального. Менш цікавим із цього погляду є газета «Караимское слово», яка виходила у Вільні (суч. Вільнюсі) в 1913–1914 рр. Неможливо переоцінити значення як джерела дев'яти номерів видання «Известия Таврического и Одесского Караимского Духовного Правления», оскільки на шпальтах цього видання описано перебіг Другого Караїмського національного з'їзду. Для дослідження процесів, що відбувалися у громадах караїмів у міжвоєнний період у 2-й Речі Посполитій, першочергове значення мають матеріали журналу «Myśl Karańska», який видавали у Вільні у 1924–1939 рр. У наш час Союз караїмів Польщі випускає в електронному вигляді журнал «Awazumyz» («Наш голос») і наукове видання

«Almanach Karaimski», які є джерелом для вивчення як сучасних процесів у середовищі польських караїмів, так і окремих аспектів історії караїмів міжвоєнного періоду (перший журнал часто публікує переклади з караїмської на польську статей із міжвоєнного луцького караїмського журналу «Karaĭ Awasy»).

У підрозділі 1.3. «Методологія дослідження» викладено основні методи, які було використано автором для реалізації дослідницьких завдань. Залучено як загальнонаукові методи, як-от методи синтезу й аналізу, дедукція та індукція, картографічний (метод картографування), класифікації й типології, так і спеціальні історичні методи, наприклад типологічний аналіз, проблемно-хронологічний метод, історико-порівняльний метод і методи спеціальних історичних дисциплін.

Завдяки застосуванню методу аналізу і синтезу вдалося ґрунтовно вивчити й осмислити підібрані джерела й літературу. Аналіз і синтез сприяли формулюванню низки історичних абстракцій, зокрема таким як «тюркізація», «мілітаризація» та «хозарський міф». У тексті роботи термін «міф» розглядається у двох конотаціях: міф як історіографічна концепція, що слабо корелюється з джерелами і продовжує існувати лише за рахунок традиції, а також міф як функціональна складова частина національної ідентичності. Метод картографування дозволив унаочнити обсяг роботи, проведеної нами над одним із важливих джерел для вивчення порушеної проблеми — епіграфіки караїмського цвинтаря міста Чуфут-Кале, а також проілюструвати деякі тези щодо особливостей роботи над цим джерелом, висловлені в тексті дослідження. Метод класифікації й типології як принцип групування об'єктів із однаковими або схожими рисами за кількісними (класифікація) та якісними (типологія) характеристиками є частиною більшості досліджень. У дисертації його, зокрема, було застосовано під час написання другого розділу, коли виникла потреба створити типологію наявних джерел до хозарської теорії. Історико-генетичний метод було використано під час дослідження групової ідентичності кримських караїмів, оскільки ідентичність є інерційною системою, становлення й розвиток якої є можливими лише впродовж тривалого часу. Таким чином, історико-генетичний метод дозволив вивчити процеси виникнення, становлення й розвитку караїмської групової ідентичності, набуття нею ознак національної, а також пов'язані з цим феномени караїмського внутрішньо групового дискурсу у хронологічній послідовності, виявляючи внутрішні й зовнішні зв'язки, суперечності й закономірності. Проблемно-хронологічний метод, застосований до дослідження функціонування хозарської теорії в історіографії, дозволив виокремити основні етапи її розвитку від зародження до заперечення. Цей метод також було застосовано під час дослідження розвитку внутрішньогрупової ідентичності кримських караїмів, що дозволило виділити його основні етапи й характерні особливості. Використаний метод історіографічного аналізу дозволив здійснити огляд, осмислення й оцінку праць істориків, краєзнавців та етнографів XIX–XX ст. у контексті визначеної тематики. Завдяки методу історіографічного аналізу вдалося виявити і ввести в обіг маловідомі джерела з історії хозарської теорії.

Історико-біографічний метод допоміг прояснити питання, пов'язані з історіографічною й ідеологічною спадщиною знакових караїмських діячів,

зокрема Авраама Фірковича, Соломона Бейма та Серайі Шапшала, і, відповідно, належно інтерпретувати їхню мету і завдання. Таким чином, ми уточнили хронологію становлення націоналізму кримських караїмів у цілому та період, упродовж якого на цей націоналізм почала впливати хозарська теорія.

Історико-порівняльний метод було застосовано під час співставлення розвитку націоналізму кримських караїмів і аналогічних процесів у інших народів Східної Європи, як-от кримські татари, литовські татари, поляки, литовці. При цьому окрему увагу було приділено пошуку паралелей і запозичень із національних міфологем сусідів.

Другий розділ **«Хозарська теорія в історіографії»** присвячено історіографічному аналізу хозарської теорії походження кримських караїмів із часу її виникнення. Він включає в себе чотири підрозділи.

У *підрозділі 2.1.* «Виникнення хозарської теорії походження кримських караїмів» показано обставини зародження хозарської теорії в історіографії та її рецепцію в рамках дослідницьких традицій вивчення історії Київської Русі, що існували в дореволюційній російській історіографії. Візначено, що для перших російських істориків, які зацікавилися історією Хозарії, теорія про караїмів як єдиних імовірних нащадків хозар була чимось аксіоматичним, висновком, який не потребував додаткових доказів. Викликано це було, в першу чергу, недостатнім рівнем вивчення джерел на тому етапі розвитку хозарознавчих студій.

У *підрозділі 2.2.* «Публікації А. Фірковича і реакція на них» розглянуто історію відкриттів караїмського історика А. Фірковича та деталі висунутої ним оригінальної теорії походження кримських караїмів. Змальовано перебіг полеміки між сходознавцями Д. Хвольсоном і А. Гаркаві про спадщину Фірковича, що зав'язалася в останній чверті XIX ст. після смерті історика. У цій полеміці зокрема йшлося про матеріали середньовічного караїмського цвинтаря у Йосафатовій долині біля Чуфут-кале.

Окрему увагу приділено впливу цієї дискусії на історіографію Київської Русі й місце в ній теми історії Хозарського каганату, ролі цієї дискусії в полеміці норманістів і антинорманістів. Як наслідок, на початку XX ст. хозарська теорія має поважних прихильників серед істориків-орієнталістів. Це стосується дослідників-караїмів, так і тих, хто не мав караїмського походження, зокрема С. Шапшала та В. Смірнова. Полеміка призвела до того, що як серед істориків, так і серед «читацької публіки» історія хозар і етногенез кримських караїмів надовго стали нерозривно пов'язаними питаннями.

У *підрозділі 2.3.* «Хозарія й караїми в радянській історіографії» простежено розвиток дискусії щодо хозарської теорії в радянській історіографії, а також в історіографії 1990-х, що продовжувала традиції радянської історіографії. Відзначено особливу роль А. М. Артамонова у розвитку цієї проблематики в радянський час. Також зауважено на непересічній ролі караїмського лінгвіста С. М. Шапшала у тривалому збереженні актуальності хозарської теорії на пострадянському просторі.

Чималий вплив як на стан караїмських студій, так і на точку зору щодо хозарського питання у цілому і хозарської теорії походження кримських караїмів зокрема справили антисемітська кампанія 1950-х рр. і неофіційний державний антисемітизм, що зберігався до самого кінця існування СРСР. У

цьому контексті можна розглядати як концепцію «хозарського гніту» загалом, так і деякі елементи теорії юдеїзації Хозарського каганату й походження кримських караїмів, сформульованої Л. М. Гумільовим. Так, у 1980-х про походження кримських караїмів від юдеохозар у спеціалізованій літературі з хозарознавства вже не писали, хоча в суміжних галузях хозарська теорія продовжувала зберігати актуальність і після розпаду СРСР.

Підрозділ 2.4. «Розвиток хозарських студій у Західному світі та критика хозарської теорії походження караїмів» присвячено еволюції хозарських студій у країнах Європи, Сполучених Штатах і Державі Ізраїль і, відповідно, критиці хозарської теорії. Уперше про відсутність підтвердження хозарської теорії в серйозних джерелах і беззаперечних доказів на її користь у міжвоєнний період писали польсько-єврейський історик Маєр Балабан і французький історик караїмізму Абрахам Данон. Згодом вийшла друком праця ізраїльського історика А. Поляка, у якій було висунуто ідею про походження від хозар усього європейського єврейства. Пізніше, у 1976 р., подібні тези озвучив британський журналіст А. Кестлер, праця якого «Тринадцяте коліно» мала значно більший розголос. Зрештою, хоча в першій у світі повній історії хозар і Хозарського каганату караїмізм і було згадано як одне з можливих віросповідань каганату, версію про можливе походження кримських караїмів від хозар уже навіть не було розглянуто.

Певною мірою новий етап у дослідженні історії караїмів почала книга ізраїльського історика Цві Анкорі, у який він здійснив докладний аналіз теорій походження східноєвропейських караїмів, а також, залучивши караїмські середньовічні джерела, довів слабкість доказової бази хозарської теорії походження караїмів. Автори праць із історії хозар, що вийшли у 1970–1990-х роках, як-от Норман Голб, Кевін Брук та Пітер Голден, незважаючи на розбіжності в їхніх поглядах, вважали, що хозари навернулися саме на талмудичний юдаїзм. Відповідно, вони не розглядали караїмів як їхніх імовірних нащадків.

Нова хвиля караїмських студій, що виникла у 2000-них роках, спричинила появу нових підходів до вирішення проблеми кримсько-караїмського етногенезу. Працям Д. Шапіро, М. Кізілова і Г. Ахієзер властиві спроби поставити крапку у питанні автентичності спадщини А. Фірковича, у тому числі відкритих ним епіграфічних пам'яток, а також відкидання багатьох усталених уявлень про розселення караїмів у Східній Європі і, зокрема, тези про спільне кримське походження східноєвропейських громад. Для цієї групи авторів також характерне повне неприйняття ідей про неєврейське походження східноєвропейських караїмів — не лише хозарське, а й будь-яке інше.

Третій розділ **«Хозарська теорія через призму джерел про походження караїмів»** присвячено проблемі відповідності хозарської теорії походження караїмів джерелам із історії Хозарії і Криму.

Темою *підрозділу 3.1.* «Археологічні джерела» є розгляд археологічних джерел із проблеми. У ньому зроблено висновок про те, що результати археологічних досліджень дають напрочуд мало інформації, яка б дозволила верифікувати чи спростувати теорію. Навіть факт юдеїзації населення Хозарії, що дозволяє говорити про гіпотетичні зв'язки між кримськими юдеями й хозарами, майже не має археологічних підтверджень. Існують археологічні

докази фактів переселення певних груп населення з території каганату на півострів, однак наявні сліди цього переселення не дозволяють прив'язати його до певних подій політичної історії. Хозари не мали помітного впливу на матеріальну культуру й архітектуру кримських міст, навіть тих, які з великою долею ймовірності перебували під їхнім контролем. Розкопки міст, у яких в епоху Кримського ханства мешкали караїми, а саме Чуфут-Кале та Мангула, у першому випадку не дозволяють зробити однозначних висновків про наявність чи відсутність зв'язків караїмів і середньовічного населення міста, а у другому свідчать радше про відсутність подібних зв'язків.

У *підрозділі 3.2. «Писемні джерела та епіграфічні пам'ятки»* розглянуто відповідність хозарської теорії письмовим джерелам. Зокрема, розглянуто комплекс відомостей із таких джерел як Хозарське листування, Кембріджський анонім, праці арабських географів та дипломатів, записки єврейського подорожнього Ельдада Га-Дані, Житіє Св. Костянтина, які однозначно говорять про навернення частини хозар на юдаїзм. Однак, на жаль, із наявних джерел неможливо зробити однозначного висновку про караїмський чи рабіністичний характер цього юдаїзму і, відповідно, дійти висновку щодо можливості чи неможливості якогось зв'язку кримських караїмів і юдеохозар.

У двох документах XII ст., знайдених у сховищі для старих рукописів синагоги Бен-Езра, що, на відміну від більшості документів звідти потрапили не до Кембріджа, а до Оксфорда, імовірно згадуються кримські гори як «гори Хозарії», а також численні юдеї, до того ж, можливо, неортодоксальні, що там мешкають. Про юдеїв-єретиків у Херсонесі згадує Житіє Св. Костянтина та Києво-Печерський патерик. Крім того, інформація про наявність у Причорномор'ї груп євреїв-єретиків міститься в записках подорожнього Петахії Регензбурзького XII ст.

Щодо розселення караїмів у Східній Європі, то найраніші збережені письмові згадки про їхнє перебування в Литві датуються I пол. XIV ст.

Неоднозначними є дані кримської караїмської епіграфіки. Наявні дані свідчать або про відсутність зв'язку написів івритом із караїмами, або про неавтентичність епітафій, датованих часом ранішим за XIV–XV ст. на цвинтарях Мангула й Солхата (Старого Криму). З іншого боку, незважаючи на наявність на цвинтарі міста Чуфут-Кале підробних епітафій, виготовлених А. Фірковичем, автору вдалося виявити чотири написи, які, імовірно, є автентичними епітафіями XI–XII ст.

Підрозділ 3.3. «Джерела легендарного характеру, фольклор» присвячено фольклорним матеріалам із історії караїмів. На жаль, слід констатувати, що ті з них, у яких йдеться про славу мілітарну історію, кочове минуле караїмів, їхній зв'язок із хозарами тощо, створено караїмськими інтелектуалами в період з середини XIX до середини XX ст. Наявність у масиві караїмського фольклору підробок сильно ускладнює його вивчення і впровадження до наукового обігу. Найбільш цінним караїмським джерелом легендарного характеру є так званий «лист Леоновича», що описує прибуття караїмів із Криму до Галича 1246 р. (у ньому докладно описано топографію княжого Галича, яка не могла бути відомою ймовірному фальсифікатору XIX ст.).

Отже, масив джерел не підтверджує хозарської теорії. Зв'язок між караїмською громадою і хозарами на матеріалах джерел не простежується.

Судячи з матеріалів джерел, караїмська громада Криму сформувалася вже в період, коли Крим не перебував під контролем хозар.

Четвертий розділ **«Хозарська теорія в контексті караїмського націоналізму»** присвячено історії формування модерної національної ідентичності кримських караїмів і місцю в ній хозарської теорії їхнього походження.

Темою *підрозділу 4.1. «Початки караїмського сепаратизму»* цього розділу є причини й обставини донаціоналістичного етапу сепарації караїмів від юдейської спільноти у Східній Європі. Автор наголошує на історичній детермінованості цього процесу, який зумовлювався релігійною й культурною віддаленістю караїмів від євреїв та історичним суперництвом двох громад в економічній сфері. Наприкінці XIX ст. внесок у цей процес зробила специфіка законодавства Російської імперії, яке обмежувало права єврейського населення. Це, безсумнівно, було додатковим стимулом для кримських караїмів відмежуватися від євреїв. Відзначається особлива роль у цьому процесі низки караїмських діячів, передусім А. Фірковича та С. Бейма. При цьому згадані діячі намагалися запропонувати власну теорію караїмського етногенезу, альтернативну хозарській, оскільки остання не задовольняла їх із релігійних міркувань. Підсумовується, що наприкінці XIX – на початку XX ст. рух, що у своїй основі був цілком домодерним, підготував ґрунт для появи й розвитку нової, модерної ідентичності кримських караїмів. Вектор, заданий у цей період, майже неминуче призводив до покладення в основу цієї ідентичності переконання в тому, що кримські караїми не є євреями.

У *підрозділі 4.2. «Націоналізація»* спільноти східноєвропейських караїмів» проаналізовано процес переходу групової ідентичності кримських караїмів у національну, який, на нашу думку, завершився у другій декаді XX ст. Перетворення кримських караїмів на національну спільноту було запрограмоване раніше, оскільки вже на початку XX ст. ця група мала повний набір ознак нації — власну мову, культуру, буржуазію і пропорційно велику кількість освічених членів спільноти, національну пресу тощо. Етапними віхами в цьому процесі стали Перший та Другий караїмські національні з'їзди, перебіг яких у 1911 та 1917 рр. висвітлювався в караїмській пресі. Закономірним фіналом стало ухвалення на Другому національному з'їзді декларації самовизначення, згідно з якою караїми є окремою нацією, пов'язаною з рештою юдеїв лише релігійною традицією. Помітну роль у цьому відіграв той факт, що значна частина караїмської еліти була на той момент прибічницею хозарської теорії походження їхньої групи.

У *підрозділі 4.3. «Мілітаризація караїмської історії»* аналізується феномен, так званої «мілітаризації» історії й культури кримських караїмів, який є частиною процесу розвитку їхньої національної ідентичності. Він полягає в пошуку, винайденні чи привласненні звичаїв, фольклору або історичних подій, які б свідчили про військове минуле нації. «Мілітаризацію» пов'язано з тим, що міф військової слави (за класифікацією Дж. Шопфліна) є невід'ємною частиною національної ідентичності будь-якої нації.

У *підрозділі 4.4. «Тюркізація ідентичності кримських караїмів»* описано ще один аспект, що знайшов вияв завдяки розвитку національної ідентичності кримських караїмів — тюркізація цієї групи. Він, із одного боку, полягав у

відродженні і спробах надати статус літературної мови тюркським говіркам, якими історично користувалися караїми Східної Європи. З іншого боку, проявом тюркізації стала абсолютизація тюркського елементу в історії й культурі кримських караїмів і просування ідей про їхнє винятково тюркське походження. Зрештою, тюркізація зумовила появу псевдотюркського фольклору, спроби привласнити елементи історії й культури тюркських сусідів, литовських і кримських татар, появу в релігійних практиках кримських караїмів неоязичницьких елементів тощо.

У **висновках** підбито підсумки дослідження й сформульовано його основні результати.

Виявлено недостатній ступінь дослідження проблеми. Більшість попередніх дослідників, які розробляли тему хозарської теорії, не цікавилися її історіографічним аспектом.

Під час історіографічного аналізу виділено момент зародження хозарської теорії, основні етапи її розвитку, трансформації, яких вона зазнала впродовж свого розвитку. Виявлено, що у Східній Європі вона продовжувала зберігати актуальність упродовж десятиліть після того, як від неї відмовилися дослідники в інших частинах світу. Це спричинили як традиції російської історіографії, так і те, що на розвиток караїмських студій у СРСР і ПНР великий вплив справила особистість С. М. Шапшала — палкого прихильника цієї теорії. Крім того, на розвиток хозарознавства й караїмських студій у СРСР впливали такі чинники, як певна ізолюваність гуманітарних студій у країні від тенденцій, що поширювалися на умовному Заході, залежність науки від політичних процесів, що вплинули на стан справ у хозарських студіях у 1950-ті рр. (зокрема, кампанія проти «космополітів» і «справа лікарів»), а також загальний стан сходознавства, яке у СРСР розвивалося в обмеженому колі інституцій.

Здійснивши джерельну верифікацію хозарської теорії, ми виявили, що вона не лише не підтверджується джерелами, а й прямо суперечить деяким із них. Зокрема, археологічні джерела не підтверджують наявності зв'язку між населенням Хозарського каганату, що переселялося до Криму, і караїмами. Писемні джерела також не свідчать про подібний зв'язок. Пам'ятки караїмського фольклору, у яких ідеться про хозар, стали відомими досить пізно і є вкрай підозрілими щодо автентичності. Натомість відомі широкому колу дослідників джерела, що суперечать хозарській теорії, було оприлюднено на кілька десятиків років раніше, ніж було записано ці фольклорні тексти.

У процесі свого формування модерна національна ідентичність кримських караїмів пройшла шлях від відкидання хозарської теорії до її прийняття наприкінці XIX – на початку XX ст., а далі до трансформації в ідею тюркського (не обов'язково хозарського) походження караїмів і їхньої автохтонності у Криму. Хозарська теорія також відповідає за появу таких феноменів у розвитку караїмській ідентичності, як її «мілітаризація» і тюркізація.

У подальшому певні перспективи мало би дослідження щодо ролі хозарського міфу у становленні модерних національних ідентичностей інших етносів чи субетносів Центральної та Східної Європи. Також цікавою виглядає перспектива порівняльних студій караїмського націоналізму і його розвитку в XIX – XXI ст. з розвитком інших націоналізмів регіону.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких оприлюднено основні наукові результати дисертації:

Статті в фахових наукових виданнях України

1. Мартин М. Хазари-прозеліти: літературна містифікація чи реальність? *Історія релігій в Україні*. Львів, 2018. № 28. Ч.1. С. 69–83.
2. Мартин М. А. Фіркович: між традицією і модерністю. *Історія релігій в Україні*. Львів, 2019. № 29. С. 130–138.
3. Мартин М. Нові знахідки з цвинтаря Чуфут-Кале (Крим). *Сходознавство*. Київ, 2019. № 78. С. 38–56.
4. Мартин М. Соломон Бейм і націоналізм кримських караїмів. *Історія релігій в Україні*. Львів, 2020. № 30. С. 58–65.
5. Мартин М. Неоязичництво кримських караїмів: генеза і сучасний стан. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. Дрогобич, 2021. № 6/48. С. 65–83.

Статті у виданнях, що індексуються міжнародними наукометричними базами даних

6. Мартин М. «Русинський націоналізм» і «документ Леоновича»: нова дискусія навколо появи караїмської громади в Галичі. *Східний світ*. Київ, 2021. № 1. С. 47–64. (Scopus)

Публікації у збірниках наукових праць і матеріалах конференцій

7. Мартин М. До топографії документа Авраама Леоновича. *XXIII сходознавчі читання А. Кримського. До 100-річчя від дня народження академіка Омеляна Пріцака (1919–2006)*. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. (м. Київ, 16 травня 2019 р.). Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2019. С. 22.

АНОТАЦІЯ

Мартин М. М. «Хозарський міф» в історичній думці та національному дискурсі кримських караїмів (кінець XVIII – початок XXI ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». —Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка. Дрогобич, 2021.

Дисертацію присвячено комплексному міждисциплінарному дослідженню функціонування так званої хозарської теорії походження кримських караїмів як історіографічної концепції та інтегральної частини національної ідентичності кримських караїмів. Досліджено траєкторію розвитку хозарської теорії в історичній думці від домінування в історіографії до

критики і, зрештою, повної ревізії й заперечення. Визначено особливу роль, яку відіграв А. Фіркович у розвитку хозарської теорії. Теорію деконструйовано як історіографічний міф, що існував упродовж кількох десятиліть винятково завдяки усталеній традиції, без урахування даних відомих джерел.

Досліджено момент переходу історичного концепту з академічної сфери у сферу групової (національної) ідентичності й функціонування та розвиток у її межах практично незалежно від історіографічного процесу. Дослідження здійснено на джерельній базі, яку склала історіографія хозарської проблематики, караїмська періодика та історична публіцистика XIX–XXI ст. Роботу написано в рамках напряму історії ідей.

Ключові слова: кримські караїми, хозари, міф, національна ідентичність, А. Фіркович.

АННОТАЦИЯ

Мартин М. М. «Хазарский миф» в исторической мысли и национальном дискурсе крымских караимов (конец XVIII – начало XXI вв.). – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.06 «Историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины». — Дрогобычский государственный педагогический университет им. И. Франка. Дрогобыч, 2021.

Диссертация посвящена комплексному междисциплинарному исследованию функционирования так называемой хазарской теории происхождения крымских караимов в качестве историографической концепции и интегральной части национальной идентичности крымских караимов. Исследована траектория развития хазарской теории в исторической мысли от доминирования в историографии к критике и, далее, к полной ревизии и отрицанию. Определена особая роль, которую сыграл А. Фиркович в развитии хазарской теории. Теория деконструирована как историографический миф, который в течение нескольких десятилетий существовал исключительно благодаря сложившейся традиции, игнорируя данные известных источников.

Исследован момент перехода исторического концепта из академической сферы в сферу групповой (национальной) идентичности и его функционирование и развитие в ее пределах практически независимо от историографического процесса. Исследование выполнено на основе таких источников как историография хазарской проблематики, караимская периодика и историческая публицистика XIX–XXI вв. Работа написана в рамках направления истории идей.

Ключевые слова: крымские караимы, хазары, миф, национальная идентичность, А. Фиркович.

ABSTRACT

Maksym Martyn “Khazarian myth” in historical thought and the national identity of the Crimean Karaites. – On the rights of a manuscript.

Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy in History. Specialty 07.00.06 –. “Source studies and special historical disciplines”. Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Drohobych, 2021.

The thesis is dedicated to a complex interdisciplinary study of the functioning of the so-called Khazar theory of the origin of the Crimean Karaites as a historiographical concept and an integral part of the national identity of the Crimean Karaites. The trajectory of the development of Khazar theory in historical thought, from dominance in historiography to criticism, and, finally, a complete revision and denial, is studied. The special role which A. Firkowicz played in development of the Khazar theory is defined. His fantastic theory, which deduced the origin of the Crimean Karaites from the lost Ten Tribes, was quickly forgotten. The debate over his collections, the detection of forgeries, and the selection of truly valuable material continues to this day.

The Khazar theory is deconstructed as a historiographical myth that for several decades existed only due to an established tradition, ignoring the data of known sources. The connection of the Karaites with the Khazars is not confirmed, but directly contradicts most written sources, which clearly indicate the Talmudic nature of Judaism in Khazaria. Archeology in Crimea and mainland of Khazaria does not provide an unambiguous answer to most questions related to the hypothetical link of the Khazars to the Karaite population of mountainous Crimea, but there is no reason to speak of any significant influence of the Khazars on Crimea, according to archaeologists. As for other sources, even Karaite legends (those reliably collected by disinterested respondents of the 19th century) do not say a word about the Khazars.

The transition of the historical concept from the academic sphere to the sphere of group (national) identity, and functioning and development there, practically independently of the historiographical process, is studied. It is shown, that the adoption of the Khazar version of the origin by Karaite intellectuals was accompanied by two parallel and interconnected processes of identity change, namely militarization and Turkization. Militarization manifested itself in the appearance in the Karaite historical narrative of stories related to the military past of the Karaites, that are almost entirely fictional. We call Turkization a number of changes in culture that took place during the interwar period among the Karaites of the Second Rzeczpospolita, namely the expansion of the use of Turkic dialects and even the publication of the Turkic-language press. The research was based on the historiography of Khazar issues and Karaite periodicals and historical journalism of the 20th and 21th centuries. The work is written in the genre of the history of ideas.

Key words: Crimean Karaites, Khazars, myth, national identity, A. Firkowicz.

Підп. до друку 02.04.2021. Формат 60х90 1/16. Папір офс. Гарнітура «Таймс»
Друк офс. Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9. Наклад 100 прим. Зам. 595.

Віддруковано у видавництві Львівського музею історії релігії “ЛОГОС”.
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4719 від 15.05.2019 р.
79008, Львів, пл.. Музейна, 1, тел. 264-39-49